

М.П. Василенко мешкав у будинку по вул. Тарасівській, 20. У цьому самому будинку жив із батьками і М. Вайсберг. Він пам'ятає останні роки вченого: жив скромно зі своєю молодіжною дружиною. Мав велику бібліотеку. Був інтелігентним і чемним як з дорослими, так і з дітьми.

У М. Вайсберга збереглася скрипка з грифом «Ніколо Аматті», на якій любив грати Микола Прокопович, а також предмети домашнього вжитку вченого: телефон, годинник з інкрустацією, стіл, крісла тощо і навіть невеликий скляний графин, у якому подавалася до столу горілка. Варто було б придбати дещо з цього для музею Академії.

Незалежна Україна не забула вченого, ім'я якого майже півстоліття радянська влада намагалася поховати у Леті. НАН України, як відомо, присуджує премію ім. М.П. Василенка. У Києві є вулиця його імені. Незабаром побачить світ ювілейна монета із зображенням академіка, що карбується НБУ у серії «Видатні особистості України». Впорядкова-

на його могила на Лук'янівському кладовищі. На будинку НАН України, де працював учений, і Глухівського державного педагогічного університету, в якому він навчався, встановлено меморіальні дошки.

До 140-річчя від дня народження М.П. Василенка Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України видав перший том тритомника його вибраних праць. До нього ввійшли роботи з історії України, невдовзі вийдуть другий і третій томи. У другому томі будуть вміщені праці юридичного характеру, у третьому — щоденник ученого «Моє життя», його листування тощо.

Про ювілей знаменитого земляка згадали і на його малій батьківщині. У лютому в селищі Червоному Глухівського району відбулося урочисте вшанування пам'яті М.П. Василенка. На будинку місцевої школи з'явилася меморіальна дошка, звучали вірші: «Служив народу України / Усім своїм палким життям. / Вклонімося низько цій людині / За вклад її у майбуття».

ОСНОВОПОЛОЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ

**І. Б. УСЕНКО, кандидат юридичних наук,
завідувач відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України**

Наукова творчість академіка М.П. Василенка надзвичайно багатогранна. На тлі безперечних здобутків ученого у царині історичної науки його юридична діяльність іноді хибно вважається чимось випадковим, вторинним. Проте це далеко не так.

Від самого дитинства майбутній академік виховувався в атмосфері поваги до права і порядку, в оточенні людей, більшою чи меншою мірою пов'язаних з юридичною практикою. Так, батько вченого, Прокіп Іванович, після здобуття початкової освіти у Глухівському училищі працював писарем у повіто-

вому суді, згодом — діловодом поліцейної дільниці (стану), а в Есмань приїхав, уже обіймаючи посаду станового пристава. За спогадами М.П. Василенка, це «була людина розумна, чесна, з великими юридичними та адміністративними здібностями; його юридичні поради цінилися сусідами, які часто доручали йому переведення складних справ, хоча він і не мав юридичної освіти»¹.

¹ Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 13.

Двоє батькових братів теж були причетні до юриспруденції: Василь Іванович служив начальником в'язниці в Орлі, а Єгор Іванович у цьому місті мав юридичну практику. Дядько ж Миколи Прокоповича по матері, Павло Дмитрович Павловський, усе життя віддав державній службі і завершив військову кар'єру ротмістром корпусу жандармів.

Такі родинні традиції на могли не вплинути на професійний вибір молодшого покоління Василенків. На підтвердження цього варто згадати, що юристом за фахом став молодший брат ученого, відомий революційний діяч Костянтин Прокопович Василенко.

Для характеристики устремлень і настроїв, які панували в оточенні М.П. Василенка, нагадаємо, що на самому початку життєвого шляху, під час навчання у Глухівській прогімназії, в Миколи було двоє щирих друзів: В.А. Косинський (з ним він майже 4 роки мешкав на одній квартирі), який згодом став відомим економістом і правознавцем, деканом юридичного факультету Новоросійського університету в Одесі, та О.І. Александровський — майбутній товариш прокурора Київської судової палати.

До того ж упродовж 2-х років навчання у Полтавській гімназії Микола Василенко жив у друга родини, присяжного повіреного П.Г. Васькова, котрий не лише надав безоплатну квартиру, а й по-батьківськи піклувався про гімназиста. Саме від П.Г. Васькова М.П. Василенко згодом отримав рекомендаційного листа до О.М. Лазаревського. Разом зі своїм старшим товаришем Микола Прокопович їздив 1895 р. у туристичну подорож до Німеччини, Швейцарії, Італії і Туреччини, у нього не раз зупинявся під час роботи у полтавських архівах.

Під час навчання на історико-філологічному факультеті Дерптського університету одним із найближчих друзів М. Василенка був студент-юрист Є.Д. Синицький (у майбутньому — викладач Московського університету і Демидовського юридичного ліцею, автор

кількох праць із проблем викладання права)². Мешкав М.П. Василенко на квартирі у місцевого юриста Купфера. А керівник його наукових студентських розвідок відомий історик О.Г. Брикнер на початку своєї кар'єри кілька років викладав в училищі правознавства у Санкт-Петербурзі.

У такому контексті певною закономірністю було те, що один із перших російських та українських істориків права І.І. Дитятін, який від 1889 р. викладав державне право у Дерпті, дав М. Василенкові рекомендаційного листа до ректора Харківського університету з проханням прийняти здібного випускника на кафедру історії руського права. Але як історик за фахом Микола Прокопович дістав формальну відмову.

Відтоді він вирішив присвятити себе викладацькій роботі в Київському університеті, почав готуватися до магістерських іспитів з руської історії. У процесі підготовки Микола Прокопович слухав не лише лекції В.Б. Антоновича з історії козаччини, а й виклади М.Ф. Владимирського-Буданова з історії руського права, відвідував практичні заняття, на яких аналізувалися джерела права Київської Русі: договори русичів із Візантією і Руська Правда.

Після прикрої невдачі на магістерських іспитах і краху надій на викладацьку кар'єру в університеті основним наставником М.П. Василенка став О.М. Лазаревський, котрий теж був не лише видатним українським істориком, а й відомим судовим діячем (членом Київської судової палати із понад 20-річним стажем роботи за фахом).

М. Василенко обмірковував кілька варіантів теми магістерської дисертації. Один із них — «Соціально-економічна історія України після Богдана Хмельницького». У листі до свого приятеля В.О. М'якотіна (історика з відчутним

² Чубинский М. П. Памяти Е.Д. Синицкого (род. 30 апреля 1866 г. — ум. 6 марта 1915 г.). — М., 1915.

потягом до юридичної проблематики) від 7 листопада 1893 р. він підкреслював, що збирається дослідити саме юридичні аспекти теми, насамперед джерела права: Литовський Статут, магдебурзьке право, звичаєве право тощо³.

Наступного року Микола Прокопович видав працю, присвячену не так історичній, як суто юридичній проблемі, — «Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае» (К., 1894). До речі, нині у чинному українському законодавстві інститут сервіту, відомий ще з римського права, переживає чергове відродження.

Про інтерес М.П. Василенка до питань історії держави і права свідчать також його публікації в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона: «Литовско-русское государство» (1896), «Право магдебургское» (1898).

На початку ХХ ст. учений опублікував під своєю редакцією «Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии» (Вип. 1–3; 1901, 1902, 1908). У цих випусках друкувалися документи «Генеральных следствий» 1729–1730 років про маєтності Ніжинського та Чернігівського українських полків, що продовжували публікації Миколи Прокоповича про маєтності Київського і Гадяцького полків (1893). У 2-му випуску видання вперше вводилася до наукового обігу важлива пам'ятка кодифікації українського права — «Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем сенате по малороссийской экспедиции 1786 года».

Цикл своєрідних юридично-археографічних праць у тривожний, сповнений конституційних надій 1905 рік, учений продовжив публікацією тексту Німецької конституції з власною передмовою.

³ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 542 (Василенко М.П.). — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 141–144.

Отже, формально не маючи юридичної освіти, працюючи на перетині історії і правознавства, ще у дореволюційну добу, коли українське правознавство розвивалося майже винятково в лоні російської та австрійської науки, М.П. Василенко, продовжувач лінії О.Ф. Кістяківського й О.М. Лазаревського, серед перших привернув увагу до історії так званого малоросійського права. До фундаторів цього напрямку можна віднести також харківського історика Д.П. Міллера й одесита, майбутнього академіка ВУАН М.Є. Слабченка.

А невдовзі Микола Прокопович і формально здобув диплом юриста, склавши на помежів'ї 1907–1908 років екстерном іспити в Новоросійському університеті і захистивши дипломну роботу на ступінь кандидата права — про так званій равликовий запис (договір щодо відчуження права на спадщину, рудимент Литовського Статуту, який зберігся лише у Полтавській і Чернігівській губерніях). До речі, деканом юридичного факультету цього університету був уже згадуваний товариш М. Василенка по Глухівській прогімназії В.А. Косинський. У лютому 1908 р. учений став помічником присяжного повіреного. Водночас, починаючи з 1910 р. (після звільнення з в'язниці й успішного складання магістерських іспитів з руської історії у Київському університеті), Микола Прокопович більше часу віддавав науці, ніж адвокатській діяльності. Темою свого дисертаційного дослідження він обирає проблеми розвитку магдебурзького права на Лівобережній Україні.

Реальну юридичну практику М. Василенко розпочав лише у 1913 р. — після того, як його, «неблагонадійного», не допустили до викладацької роботи. Протягом кількох місяців він працював адвокатом під час з'їзду мирових суддів у м. Ушиці поблизу Кам'янця-Подільського. Десятки успішно проведених судових справ дали змогу М.П. Василенку в січні 1914 р. стати повноправним адво-

катом, членом Ради присяжних повірених округи Одеської судової палати. Згодом, у 1916 р., він перевівся до новоствореної Ради присяжних повірених округи Київської судової палати. Як присяжного повіреного М.П. Василенка внесли до списків Юридичного товариства при Київському університеті. Він був членом і наукового товариства при Київському комерційному інституті, що теж об'єднувало здебільшого економістів і юристів. В адвокатурі М.П. Василенко працював до 1917 р., тобто до повернення на державну службу.

У подальшій діяльності вченого як юриста було ще чимало яскравих сторінок. Згадаймо найважливіші з них. З 2 квітня 1918 р. М.П. Василенко — член Генерального суду, а з 28 квітня — професор Київського юридичного інституту. За часів Гетьманату — Голова Державного Сенату і Голова комісії для вироблення законопроекту про вибори до Українського Державного Сейму.

Окрім того, в червні 1918 р. М.П. Василенка обирають екстраординарним професором кафедри історії західноруського та українського права Київського університету. Викладав Микола Прокопович у роки Української революції також у київських комерційному та юридичному інститутах, інших навчальних закладах.

Отже, на момент обрання в 1920 р. українським академіком і головою Комісії для вивчення історії західноруського й українського права М.П. Василенко мав за плечима низку вагомих публікацій з історії українського права, досвід викладацької, адвокатської, судової, законопроектної та іншої діяльності.

В Українській академії наук учений заснував наукову школу, здобутки якої у дослідженні історії Української держави і права багато в чому і досі залишаються неперевершеними. М.П. Василенко опублікував класичну юридично-археографічну працю «Матеріали до історії українського права» (Київ, 1929 р.); одним із перших дав юридичний аналіз кон-

ституції Пилипа Орлика і приватної кодифікації Ф. Чуйкевича «Суд і розправа в правах малоросійських»; був автором біографічних досліджень про наукову творчість І.М. Каманіна, Б.О. Кістяківського, І.М. Балінського, О.І. Левицького, а також таких історико-юридичних розвідок, як «Кременецький ліцей і університет св. Володимира» (Київ, 1923), «Як скасовано Литовського статута» (Київ, 1926), «Територія України XVII віку» (Київ, 1927), «Правне положення Чернігівщини за польської доби» (Київ, 1928) тощо. Вчений був редактором шести томів (у 4 книгах) «Записок соціально-економічного відділу» і семи випусків «Праць комісії для вивчення західноруського та українського права». Разом з В.О. Романовським готував до друку двотомне видання корпусу магдебурзьких привілеїв та грамот українським містам, яке, на жаль, залишилося незавершеним. (Окремі матеріали з нього вже у наш час віднайдені й опубліковані В.І. Ульяновським та його колегами⁴.)

Наукові пошуки М.П. Василенка, його співробітників та учнів утверджували ідею про те, що українське право є цілком самостійною галуззю і потребує не стільки дослідження у контексті розвитку загальноросійського права, скільки самостійного вивчення як такого, що має значення для правознавства, історії, соціології та інших суспільних дисциплін.

Наукова творчість Василенка-правознавця є надзвичайно сучасною за своєю методологією і напрямками досліджень. Його можна вважати засновником таких нових наукових напрямів, як юридична біографістика, юридична історіографія і юридичне джерелознавство. Досі не реалізованими залишаються задуми очолюваної ним Комісії для вивчення історії західноруського й українсько-

⁴ Корпус Магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х — 40-х років XX століття / Авторі-упорядники В.І. Андрейцев, В.І. Ульяновський, В.А. Короткий. — К., 2000. — 214 с.

го права про видання багатотомного корпусу пам'яток українського права (пропозиція М.Є. Слабченка), курсу історії українського права (ідея О.О. Малиновського), нарисів з історії дослідження українського права (незавершена праця М.П. Василенка). На жаль, втрачено і підготовчі матеріали до видання «Словника української юридичної старови-

ни», що від 1925 р. збиралися під керівництвом І.Ю. Черкаського.

Нинішньому поколінню українських учених-правознавців належить продовжити традиції, закладені М.П. Василенком, і здійснити творчі задуми наших великих попередників у царині історико-правознавчих досліджень.

М.П. ВАСИЛЕНКО ТА ЙОГО РОЛЬ В УТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

**Л.В. МАТВЄЄВА,
доктор історичних наук,
директор Інституту сходознавства
ім. А.Ю. Кримського НАН України**

Обставини утворення Української академії наук тривалий час вважалися майже службовою таємницею. Ім'я людини, якій була адресована перша подяка щойно заснованої у 1918 році УАН, Миколи Прокоповича Василенка, впродовж півстоліття викреслювалося з її історії. Нині ж зусиллями науковців, які отримали доступ до багатьох архівних документів із «спецховищ», тогочасні події реконструйовані і висвітлені. Одне за одним дослідники повертали із забуття імена засновників й академіків першого складу УАН. Серед них, нарешті, посів гідне місце і Микола Прокопович Василенко.

Утворення УАН було заповітною мрією української інтелігенції ще з кінця XIX ст. Заснування Академії розглядалося не як суто науково-організаційна проблема, а як символ престижу національної науки і культури.

М.П. Василенко зайнявся створенням УАН ще 1917 р., коли з ініціативи міністра народної освіти Тимчасового уряду 27 березня його було призначено попечителем Київської навчальної округи. В цей період до складу Тимчасового уряду, плакаючи на-

дію на створення кращих умов для розвитку науки та культури, ввійшли вітчизняні вчені. Представники наукової інтелігенції у владних структурах залучилися до роботи у сфері організації науки. Саме тут відбулася зустріч М.П. Василенка з В.І. Вернадським.

У липні 1917 р. у новому складі Тимчасового уряду міністром освіти став відомий індолог академік С.Ф. Ольденбург, давній знайомий Миколи Прокоповича. Він запросив В.І. Вернадського на посаду товариша міністра й керівника відділу вищої школи та Державної організації дослідження наукових проблем. Досить показовим є запис Володимира Івановича з цього приводу в його щоденнику: *«Питання правильної організації наукової та навчальної роботи мене завжди глибоко цікавили, отож морально я не міг відмовитися від пропозиції С.Ф. Ольденбурга, хоча відчував усю нетривкість становища»*¹.

¹ Страницы автобиографии В.И. Вернадского. — М.: Наука, 1981. — С. 287–288.